

Siirdeaja kultuuripoliitika

Konverents sarjast „Etüüde nüüdiskultuurist“
24. mail 2021 Tallinna Kirjanike Majas / veebis
Ettekannete teesid

Tallinn 2021

Eesti Kunstiakadeemia, Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool
Eesti Kirjanike Liit

Programmitoimkond ja teesivihiku koostajad:

Virve Sarapik, EKA
Jaak Tomberg, TÜ
Piret Viires, TLÜ
Luule Epner, TLÜ
Mari Laaniste, EKA
Neeme Lopp, EKA
Epp Annus, TLÜ

Korraldajad: Nüüdiskultuuri uurimise töörühm (Eesti Kunstiakadeemia, Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool) ja Eesti Kirjanike Liit

Toetajad: Eesti Teadusagentuur (grant PRG636 „Eesti siirdekultuuri arengustrid (1986–1998)“), Eesti Kultuurkapital, Eesti Kunstiakadeemia teadusfond

Ülekanne veebis: tv.artun.ee

Ajakava

10:30 Kogunemine ja kiirtestid

11.00 Virve Sarapik. Sissejuhatus

11.10 Paul-Eerik Rummo. Sai pisut siirdutud jah

11.40 Ainiki Väljataga. Kulkat ehitamas 1994–1997. Reministsentse ja tagantjärgi tarkust

12.10 Rein Veidemann. Ajakiri Vikerkaar. Avangutest institutsioonini

12.40 Paus

13.00 Maarja Lõhmus. Otsene ja kaudne tsensuur ning selle moondused maailma-avalikkusest varjul

13.30 Krista Kaer. Vaimustavad võimalused ja vigadest õppimine. Kirjastamine üheksakümnendatel aastatel

14.00 Ott Karulin. Kas teisiti saanuks õigemini ehk repertuaariteater kui ankur

14.30 Anneli Saro. Teater pöördub Läände. Eesti teatripoliitika siirdeajal

15.00 Lõunapaus

16.00 Paneelvestlus „Kultuuriajakirjandus ja -meedia „ülbetel“ 1990ndatel ehk mida kõike oli võimalik kümnendi muutuvates oludes kultuurielu kajastades korda saata“. Osalejad: Mari Kartau, Andrus Laansalu, Barbi Pilvre ja Johannes Saar. Moderaator: Katrin Kivimaa

17.00 Paneelvestlus „1990ndad – märkamatu teatriuendus?“. Osalejad: Peeter Jalakas, Andres Noormets. Moderaator: Andrus Laansalu

Paul-Eerik Rummo „Sai pisut siirdutud jah“

1. *Kultuur* on teadagi ülilai mõiste. Rääkides *poliitika(te)st*, saame *kultuuri* all mõista eeskätt nn *kaunite kunstidega* seonduvaid inimtegevuse valdkondi, vaadeldes ja määratledes riigi (avaliku võimu) rolli nende valdkondade toimimises.

2. Kultuur eelpiiritletud tähenduses on inimvaimu absoluutse vabaduse sfäär, mille seostamine poliitilise võimuga ja riigihalduslike asjadega (mis on ühiskonna toimimiseks vältimatud) on olemuslikult paradoksaalne.

3. Kultuuripoliitika seisneb avaliku võimu püüdluses saavutada ja teostada optimaalne ühiskondlik kokkulepe inimeste vaba vaimutegevuse materiaalsete kulude katmise viisi ja määra küsimuses (kultuuri äramajandamises).

4. Alati on kaks ohtu: kultuuri politiseerimine (sest tahes-tahtmata tuleb avalikul võimul kui ressursside haldajal teha valikuid, mida toetada) ja kultuuri kommertsialiseerumine, et see suudaks end nõudmise/pakkumise tasakaalus ise ülal pidada.

5. Võiks öelda, et parimaks (perspektiivseimaks) kultuuripoliitikaks on hea hariduspoliitika ja hea majanduspoliitika. Esimese kaudu edeneb inimeste kultuurimõistmise võime ja kultuursus kui niisugune kõige laiemas tähenduses, teise kaudu tõuseb inimeste maksevõime, sh suutlikkus kultuurisfääri ülal pidada nii maksude kaudu kui vahetult tarbijana.

6. Ettekandes meenutatakse mõningaid konkreetseid samme eeltoodud arusaamade kujunemisel ja esmasel rakendamisel taastatud omariikluse esimestel aastatel.

Ainiki Väljataga „Kulkat ehitamas 1994–1997. Reministsentse ja tagantjärgi tarkust“

Ettekanne Eesti Kultuurkapitali loomisest ja algusaegadest.

Rein Veidemann „Ajakiri Vikerkaar. Avangutest institutsioonini“

Poliitilises mõttes tähistab siirdeaja algust 11. märts 1985, mil NLKP esimeseks sekretäriks ja totalitaarsele riigile omaselt ühtlasi ka riigi valitsejaks sai 54-aastane Mihhail Gorbatsšov. Rõhutan sõna „saamist“, mis sisaldab endas laia spektrit poliitilisi mänge, olukordade ja isikute vahelisi konstellatsioone, aga ka jõuametkondade, sh armee hõivamist, neutraliseerimist või kaasosaliseks tegemist.

Venemaa ajaloos on poliitilise võimu vahetumistele järgnenud vähema või suurema vägivallaga kaasnenu nn *smuta* (e.k. kaootiline segadus) periood, mille valitsevaks tunnuseks kujuneb ennustamatus. See, mis meie arusaamas tõlgendub siirdeajana, st liikumisena ühest seisundist teise, omandab mõne teise rahva käekäigus allakäigu, lagunemise või katastarooft tähenduse. Nõukogude impeeriumi kollapsit ongi praegune Venemaa valitseja 2005. aasta aprillis peetud traditsioonilises kõnes „olukorrast riigis“ nimetanud 20. sajandi suurimaks geopoliitiliseks katastroofiks.

Ennustamatus iseloomustab teataval määral kindlasti ka siirdeaegeid. Nii oli see, muide, II maailmasõja järel Eestis enne 1949. aasta teist suurküüditamist. Neid kolme-nelja aastat on Madis Kõiv iseloomustanud „järel-Eesti“ ajana. Lühiajaliselt ilmutas *smuta* end Stalini surma järel 1953. aastal, mil Nikita Hruštšovil õnnestus üle mängida koos Georgi Malenkoviga oma põhirivaal Lavrenti Beria ning tõusta parteisisese võimuvõitluse käigus ainuvõimu kandjaks 1956. aastal toimunud partei XX kongressil, mille tulemusena osaliselt rehabiliteeriti stalinliku terrori ohvrid ning millest alates kuni 1960. aastate keskpaigani kehtis valitseva ühiskondliku õhustiku kohta kujundmõiste „Hruštšovi sula.“

1985. aastal aset leidnud võimupöörde tulemusel käibeale tulnud uudissõnad „perestroika“ („uutmine“) ja „avalikustamine“, mis kujundasid ühiskonnas ambivalentsema tegevusvälja, võib võtta kui „Gorbatsšovi sula-aega“, mille finaalis teatavasti sulas kokku kogu imperiaalne süsteem, ehkki algselt kavandati seda üksnes reformida.

Ajakirja Vikerkaare asutamine ning selle kujunemine aastatel 1986–1990 demokraatliku ning kultuuridominantse ajakirjanduse avangard-väljaandeks oli siirdeaja esimeseks pääsukeseks Eestis. Oma mälestusliku alatooniga ettekandes – olin nimelt ajakirja Vikerkaar peatoimetaja 1985. aasta sügisest kuni 1990. aasta kevadeni – püüangi visandada teed ajakirja avangutest (kui kasutada maleterminoloogiat) selle kujunemiseni. 1988–1990 mõttevabadust ning kultuurilist järjepidevust järgivaks demokraatliku liikumise institutsiooniks.

Maarja Lõhmus „Otsene ja kaudne tsensuur ning selle moondused maailma-avalikkusest varjul“

Tänavu möödub 50 aastat Valmar Adamsi mõttepäeviku „Sinu sekundid“ ilmumisest. Aastal 1989, Adamsi 90. sünnipäeval küsisin Adamsilt mõttepäeviku saamisloo kohta, mispeale haaras ta energiliselt raamatu ning käis pastakaga üle need kohad, mille tsensuur oli välja võtnud või muutnud, kirjutas need teksti tagasi lehekülje servale või alla, näidates noolega täpse koha lauses.

Peast.

Järjest.

Lembe Hiedel (Vikerkaar 1995, 5/6–8) kirjutab, et „Sinu sekunditest“ kärbiti maha lause: „Mõne mehe näos pole muud kui kulnud“ (Oli Brežnevi aeg). Samuti ärritas mõttepäeviku EKP KK tasemel tsenseerijaid poeedile vastandatud karjeristide „ööpotitäis ajusid“, mille parandamist toimetusel nõuti. Samma käskis mul „öö“ maha võtta, täitsin käsu, olles seejuures kindel, et see kärbe asja veel ei päästa. Päästis küll (vt LR 1971, 28/29, lk 62).“

Näeme, iga tsensuurijuhtum on eriline. Sel on oma eellugu, toimunud tsenseerimise fakt ja järellugu; see ei lõpe tekstimuutusega *anno* 1971. Faktist lugu ja tähendus alles algab autorile, toimetajale, kultuurile, ühiskonnale.

Kirjanikud ja kirjandus on „tsensuurisüsteemis“ mitmes rollis – nii loojate kogemusena, institutsiooni ja tekstide kogemusena kui lugeja-vastuvõtja kogemusena. See kõik on kokku ühiskonna tähendusväli oma struktuuriga.

Ettekandes vaatlen ühiskonna *semiosis*'e kujundamise kultuurisuhet, selles tegutsenud ametliku tsensuuri GLAVLITi toeks olnud hulga poolametlike tsensuurifunktsiooniga institutsioonide kui tsensuuriorkestri pilti Eesti NSVs; tsensuuricodat 1991 ja tsensuuri tähendust, järelkaja.

Ettekanne vaatab Eesti NSV formaalset ja mitteformaalset tsensuuri, käsitleb tsensuuri osa ühiskonna struktuurimuutuses ning tähendusvälja/semiosfääri muutust.

Vaatame, harutame lahti tsensuuritasandeid, fookusteks on tsensuuripraktika ja väliseesti kui kultuuriliselt-mitteformaalselt „oma“, kuid poliitiliselt-formaalselt „võõra“ Eesti kultuuri ja ühiskonda tagasi toomise küsimus.

Lisan. Tsensuur on ülimalt oluline tundmist vääriv kammerton kultuuris, mille põhijõud on läinud võitlusele peale surutud ideoloogilise ühemõõtmelisuse vastu. Tsenseerija, tsenseeritav ja tsenseeritud tekstid on ühiskonna ülioluline kude, milles palimpsestid, keelud, vaigistamised ja ähvardused on Eesti kultuuri kõrvulukustav orkester, mida senini ei tunta, sest loojad – kirjanikud, kunstnikud, heliloojad, ajakirjanikud jt – pole senini rääkinud oma lugu.

On viimane aeg kõik juhtumid ja palad kultuurilukku jäädvustada; tsensuurivõitlused on olnud loomingu immanentne osa, seda EI SAA SOVETI

teoste puhul teosest endast välja arvata, kõrvale jätta – tekstivõitluse lugu käib iga ilmumist näinud kirjandusteose juurde. Nii Eesti kultuur kui maailma teised kultuurid vajavad seda teadmist, kuidas tsensuurist määratud ühiskond ja kultuur toimis ning kuidas loomeinimesed kandsid neid tähendusvõitlusi, palimpsestivõitlusi ja mäluvõitlusi, sest meil on vaja ka teiste kultuuride tarvis jäädvustada ja edastada see kultuurikood, eriline kultuurikood.

Vaja on jagada kogemust, kuidas tsensuuriga hõlmatud ühiskonnad toimivad. Kultuuriliselt oleme siin karmi kogemuse võrra rikkamad ja see kogemus tuleb maailmale avada.

Krista Kaer „Vaimustavad võimalused ja vigadest õppimine. Kirjastamine üheksakümnendatel aastatel“

1. Esimesed erakirjastused.
2. Avardunud võimalused avaldada kõike seda, mida enne avaldada ei saanud. Tsensuur puudus ja alguses ilmusid sageli ka tõlkeõigusteta raamatud.
3. Tehnilised küsimused - paber või õigemini selle puudumine.
4. Raamatute müümine. Poed ja välimüügid.
5. Rahvusvahelised kontaktid ja raamatulaadad.
6. Raamatusarjade õilmitsemine.
7. Raamatute kujundus. Koleraamatutest kõvakaaneliste kaunite väljaanneteni.

Ott Karulin „Kas teisiti saanuks õigemini ehk repertuaariteater kui ankur“

Kultuurivaldkonna rahastamisest kõneldes jõutakse sageli tõdemuseni, et kõige paremas seisus on iseseisvuse taastamise järel olnud teatrid. Küsin, kuidas õnnestus riigil teatrite rahastamissüsteem murranguaastatel säilitada nii, et see püsib olulisel määral muutumatuna tänaseni. Teisipidi vaatlen, kuidas on riik reageerinud eraetendusasutuste sünnile ja aina kasvavale hulgale viimasel kolmekümnel aastal ning väidan, et kuigi seadusandluses ja toetusprogrammides reageeriti institutsionaalsetele muutustele teatriväljal kiiresti, tõi see kaasa ka repertuaariteatri kui eelistatud tegutsemisviisi põlistumise. Lähtun dokumentide ja statistika analüüsist, kuid teen seda pidevalt kaheldes, kas tehtud valikud on peale finantsilise stabiilsuse taganud ka mitmekesise teatripildi.

Anneli Saro „Teater pöörduv Läände. Eesti teatripoliitika siirdeajal“

Eestis on kunstiajaloo periodiseerimise aluseks olnud enamasti poliitiline ajalugu, sest poliitilised sündmused nagu Esimene ja Teine maailmasõda, omariikluse süünd ja taastamine või Stalini surm on suuremal või vähemal mõjutanud ka kunstiväljal toimuvat. Lähemal vaatlusel enamasti selgub, et kunstielu ei käi päris sama sammu poliitilise eluga, kuna kunsti ei peeta poliitika peamiseks instrumendiks. Seega kunstiajaloo periodiseerimine, mis on kahtlemata vajalik suuremate üldistuste tegemiseks, toob endaga tihti kaasa ka jäigad vastandused, mis koonduvad perioodi markeerivatesse murdepunktidesse. Siirdeaja kontseptsioon samas õõnestab nii must-valget ajalookäsitlust (*à la* nõukogude kunst kui propaganda *versus* vaba kunstiloome iseseisvas Eestis) kui ka jätku kunstiajaloolisi periodiseeringuid.

Vaatlen oma ettekandes kolme siirdeaja esimese poole (1986–1992) teatripoliitilist suunda:

- perestroika ehk uutmispoliitika,
- läänelik vastukultuur kui poliitika,
- rahvuslik/omariiklik poliitika.

Poliitika all pean silmas nii riigi ja riigi institutsioonide kui ka kultuuriinstitutsioonide ja sotsiaalsete gruppide huve ja eesmäärke ning tegevusi nende elluviimiseks. Kõik kolm eelnimetatud poliitikat olid Eestis siirdeaja esimesel poolel omavahel seotud, kuid mõjukaim neist oli kahtlemata uutmine.

Perestroika kultuuripoliitiliste sammudena käsitlen lähemalt teatrieksperimenti kui turumajanduslike põhimõtete tutvustamist ja stuudioteatrite loomist. Läänelik vastukultuur sisaldas endas kaht vastandlikku ilmingut: ühelt poolt muutusi riigiteatrite repertuaaris ja kommertsialiseerumist ning teiselt poolt uute vabatruppide teket ja uusi esteetikaid.

Vastukaaluna nõukogude kultuuripoliitikale oli pikalt toiminud rahvuslus, millest siirdeajal hakkas kujunema rahvuslik, hiljem omariiklik kultuuripoliitika oma konservatiivsevõitu tuumaga.